

ЗАМОНАВИЙ АХЛОҚИЙ НАЗАРИЯДАГИ ИЖТИМОИЙ АДОЛАТ: МУАММОЛАР ВА ЕЧИМЛАР

С. Ҳ. Султанов

Ташкент давлат транспорт университети “Ижтимоий фанлар” кафедраси
доценти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола замонавий ахлоқий назариядаги ижтимоий адолатнинг намоён бўлиш хусусиятлари, унинг жамият олдида турган муаммолари батафсил илмий жихатдан ёритилган. Ижтимоий адолатнинг дистрибутив тамойил (парадигма)ларини ғарб файласуфларининг илмий қарашлари орқали таҳлил ва хулосалар бериш назарда тутилган. Бундан ташқари замонавий ахлоқий назариядаги ижтимоий адолатнинг қарор топишида илмий асосланган ечимлар таклиф этилган.

Калит сўзлар: Ижтимоий тузум, дистрибутив тамойил, Меритократия, утилитар тамойил, либертар деонтология, Натуралистик модел, Парето принципи.

КИРИШ

XX асрнинг сўнгги учдан бирида адолатли ижтимоий тузум масалаларида Ғарбнинг ахлоқий назариясига қизиқишнинг сезиларли даражада ошишига олиб келди, адолат назариясининг муаммоли соҳаси қуйидаги контурларни олди. Демократик ижтимоий тузумни, расмий фуқаролик тенглигини ва бир қатор асосий шахсий эркинликларни таъминлашни талаб қиладиган ҳуқуқий ёки сиёсий адолат масалалари бўйича тахминий консенсус фонида адолатли ижтимоий-иқтисодий тақсимлаш масаласи жуда мунозарали бўлиб чиқди. Айнан шу мавзу анъанавий равишда «ижтимоий адолат» деб номланади. Адолат назариясининг концептуал ривожланиши турли хил тақсимловчи парадигмаларни аниқлаштириш ва улардан бирон бирига устунлик беришга имкон берадиган оқилона асосларни излаш билан боғлиқ бўлиб чиқди. Бунда, тушунчаларнинг кенг доирасига қарамасдан, уларнинг умумий тенденцияси бугунги кунгача сақланиб қолган, буни меъёрий ва эпистемологик бирлашиш тенденцияси деб аташ мумкин. Бироқ, шу пайтгача маълум асослаш мантиқлари ва дистрибутив парадигмалар ўртасида аниқ боғлиқлик ҳали шаклланмаган. ундан ягона дистрибутив тамойил (парадигма) келиб чиқиши керак.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

а) дистрибутив парадигмаларнинг анъанавий тўплами

Ижтимоий-иқтисодий тақсимот соҳасида учта асосий тақсимловчи парадигмани ажратиб кўрсатиш мумкин, улар ушбу имтиёзларни тақсимлашнинг турли мезонларини белгилайдилар, уларнинг эгаллиги маълум бир ижтимоий тизим доирасида шахснинг нисбий фаровонлиги ҳақида гапиришга имкон беради. Биринчидан, бу эгалитар парадигма бўлиб, бунда инсон эҳтиёжларининг тахминий тенглиги мезон ҳисобланади. Қуйидагиларни бундай тенгликнинг қонуний тимсоли деб ҳисоблаш мумкин: а) тенг якка тартибдаги мулк, асосан меҳнат;

б) истеъмолчиларнинг жамоа (жамоат) мулкига тенг кириш ҳуқуқи, ва ниҳоят;
в) ушбу мулкка эга бўлган шахсларнинг фаолияти натижаларини қисман тенглаштирувчи тузатиш. ижтимоий институтлар ва истеъмолда тенгсизликни келтириб чиқарадиган табиий жараёнлар.

Биринчиси, замонавий шароитда Руссо идеали мутлақо архаикдир.

Иккинчи дистрибутив парадигма муносиб тақсимланишни назарда тутди. У кўпинча меритократик тушунча деб аталади. Меритократик контекстда, тенгликдан фарқли ўлароқ, одамларга тенг муносабатда бўлиш ғояси пропорционал тенглик призмаси орқали талқин қилинади («Тенг бўлмаганлар учун тенглик тенг бўлмайди» деган машҳур Платон баёноти руҳида). Ушбу концепциянинг биринчи тезиси шундан иборатки, нуфузли ижтимоий лавозимларга кириш фақат ижтимоий муҳим функцияларни бажаришга қодир бўлган шахслар учун очиқ бўлиши керак ва улар буни амалга оширишга қодир бўлган даражада бўлиши керак. Адолатни меритократик тушунишнинг парадигматик асоси - бу Аристотелнинг ғояси. Шу сабабли, хизмат тушунчаси ирсий-аристократик кадр-қимматдан қатъий чегараланган ва шахснинг ижтимоий-тарихий илдизларидан ташқарида олинган кадр-қимматини тавсифлайди. Меритократик концепциянинг иккинчи тезиси - бу хизмат нафақат функционал ижтимоий мавқеларга эга бўлишни, балки улар билан боғлиқ ижтимоий мақомнинг тўлиқлигини ҳам аниқлаши керак, деган ишонч. Ижтимоий аҳамиятга эга функцияларни амалга ошириш хурмат белгиларига, шунингдек, истеъмол товарларига тегишли мутаносиб равишда тенг бўлмаган ҳақ тўлаш билан боғлиқ бўлиши керак. Ушбу дистрибутив парадигма доирасида радикал ва мўътадил ўзгаришлар аниқ ажралиб туради. Радикал версия гўёки нолайик тенгсизликларни келтириб чиқарадиган институтларни (оила, ҳадя ва мерос ҳуқуқига эга бўлган шахсий мулк ва бошқалар) йўқ қилишни, шахсларни

уларнинг қобилиятларига (биринчи, потенциал) мувофиқ қатъий расмий рейтингини талаб қилади. Кейин, муайян фаолият соҳасида синовдан ўтказилади. Бироқ, меритократиянинг радикал версияси, аввалги радикал эгалитаризм каби, ўз моҳиятига кўра, инсон табиатини енгиш лойиҳаси бўлиб, уни адолат тушунчаси чекловлари нуктаи назаридан обрўсизлантиради. Ўртача меритократик лойиҳа бошқача кўринади.

Учинчи тақсимловчи парадигма тарафдорлари учун адолат мулкка қонуний эгалик қилиш ва шу билан боғлиқ барча ижтимоий афзалликлардан фойдаланишдан иборат. Ушбу парадигма замонавий ижтимоий ахлоқдаги либертар анъанага мос келади. Унинг асосий тезиси марказлашган бошқарув аппарати томонидан ресурсларни адолатли тақсимлашнинг ҳар қандай схематик схемаларини рад этишдир. Шу муносабат билан «адолат» ёки, ҳеч бўлмаганда, «ижтимоий адолат» тушунчаси жиддий шубҳа остида қолади. Агар маълум бир мулк жисмоний шахс томонидан меҳнат ёки тадбиркорлик фаолияти асосида олинган ёки фирибгарлик ва зўравонлик содир бўлмаган ҳолатларда унга бошқа шахслар томонидан берилган бўлса, у қонуний равишда уларга эгалик қилади ва ҳеч ким бундай эгалик қилишни адолатсиз деб эътироз билдира олмайди.

Ижтимоий-ахлоқий назария сифатида либертар ёндашувнинг асосий қийинчиликлари орасида унинг асосий тенглик ахлоқий ғояларидан, ўз кўшнисининг фаровонлиги учун ғамхўрлик қилиш императивидан ва ахлоқнинг бошқа аксиомаларидан яққол ажралиб туришидир. Ижтимоий ва иқтисодий либертаризм, жиддий чекловлардан ташқари, ахлоқий позиция сифатида эмас, балки эгасининг худбинлигининг оддий мафкуравий акси сифатида қарайди.

б) ижтимоий адолатни назарий асослашнинг парадокслари

Адолатни оқлашнинг турли мантиқларига келсак, улар қуйидаги асосий моделлар билан ифодаланади: интуитивистик, утилитар, натуралистик, контракт.

Дистрибуторлик сиёсатини асослашнинг биринчи усули - бу бизни у ёки бу тарқатиш вариантини энг адолатли деб танлашга мажбур қиладиган оқилона аниқ бошланғич нукталарга мурожаат қилишдир. Ҳар қандай ижтимоий тизим доирасида таъминланиши шарт бўлган, ажралмас шахс ҳуқуқ ва эркинликлари асосида қурилган адолат тушунчаси бунга мисолдир. Улар тўғридан-тўғри барча одамларнинг бир-бири учун ҳақиқий аҳамиятидан қатъи назар, тенг қадрият ғоясини ифодалайди. Шундай қилиб, тақсимловчи адолат муаммосига нисбатан

қўлланиладиган ажралмас ҳуқуқлар деонтологияси, биринчи навбатда, меритократик парадигмага қарши кучли тенглик юклайди. Бироқ, тенг ҳуқуқли хулосалар унинг учун олдиндан айтиб бўлмайдиган хулоса эмас. Шахсий ҳуқуқлар бир ҳил яхлитликни ташкил этмайди. Улар салбий (ёки «биринчи авлод» ҳуқуқлари) бўлинади, улар ҳукумат ва бошқа одамлар автоном шахсинг ҳаётига аралашидан сақлайдилар ва ижобий (ёки иккинчи авлод ҳуқуқлари) ҳар бир шахс кафолатланади. фаровонликнинг маълум даражаси. Турли ҳуқуқларнинг устуворлиги ва амалга оширилиши жуда бошқача норматив тавсияларни талаб қилади.

Биринчи авлод ҳуқуқларининг муҳимлигини таъкидлаган ҳолда, ҳар қандай қайта тақсимлашни жамиятнинг энг муваффақиятли аъзоларидан фойдаланиш, уларни мустақил шахс сифатида «бекор қилиш» ва шу билан уларнинг инсоний қадр-қимматини жиддий камситиш деб ҳисоблайдиган либертар деонтология шаклланади (Р. Нозик). Бироқ, агар биринчи авлод (фуқаролик ҳуқуқи устунлик қиладиган) ҳуқуқларини амалга ошириш бевосита ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларга риоя қилишга боғлиқ бўлса, адолатни оқлашнинг интуитив мантиғи доирасида бошқача талқин устунлик қилади. истеъмол даражасини тенглаштириш ҳисобланади.

Адолатли тақсимотни асослашнинг иккинчи модели утилитардир. Утилитар тафаккурда фундаментал ахлоқий тенглик асоси юқорида қайд этилган, Ж. Бентамга тегишли формула билан ифодаланади. Бироқ, утилитар тақсимот тушунчаларининг ҳақиқий эгалитаризм даражаси ресурсларни тақсимлашнинг у ёки бу варианты томонидан яратилган умумий фойдалиликни ўзгартирадиган бир қатор шартларга боғлиқ. Мисол учун, агар киши фойдалиликни шахсларо таққослашнинг ўта қийинлиги ёки имконсизлиги ҳақидаги тезисга амал қилса, у ҳолда ресурсларни тақсимлаш принципи Парето принципи бўлади. Бундай ҳолда, фойдалиликни максималлаштириш мантиғи ҳар қандай тенг бўлмаган тақсимотни тасдиқлашга олиб келади, агар қайта тақсимлаш ҳар қандай шахсинг статус-кво билан солиштирганда мавқеини ёмонлашишига олиб келадиган бўлса. Бироқ, агар эркин бозор алмашинуви тизими Парето-оптимал тартиб сифатида қабул қилинса, у ҳолда фойдалиликни максимал даражада ошириш истаги бизни ўртача либертар позицияга олиб келади. Бироқ, агар шахсларо таққослашлар имкони борича эътироф этилса ва камбағалларнинг маълум миқдордаги товарларни олиши умумий фойданинг ошишига олиб келади деган тахминга асосланиб, «пасайтирувчи маржинал фойдалилик» тушунчаси қўлланилса, ҳаддан ташқари таъминланган томонидан бир

хил миқдордаги товарларни йўқотишдан кўра, утилитаризм ижтимоий адолатнинг тенглик тушунчасига айланади. Аммо утилитаризмнинг меъёрий хулосаларининг мумкин бўлган ўзгаришлари ҳам шу билан тугамайди. «Маржинал фойдалилик»ни камайтириш қонунини қабул қилгандан кейин ҳам утилитар позицияни меритократик ёки либертар парадигма фойдасига ўзгартириш мумкин. Бунинг сабаби шундаки, хизматни тақсимлаш ёки қонуний эгаликни ҳимоя қилиш жамиятнинг иқтисодий самарадорлиги ёки ижтимоий-сиёсий барқарорлигининг зарурий шарти сифатида қаралиши мумкин.

Замонавий ижтимоий ахлоқда ҳуқуқларнинг интуитивист деонтологияси ва утилитаризмнинг энг кенг тарқалган алтернативаларидан бири бу адолатли тақсимотнинг натуралистик асослаш моделидир. Натуралистик модел тарафдорлари сиёсий ва ахлоқий фалсафанинг классик, замонавийгача бўлган моделларига қайтишни таъкидлайдилар. Уларнинг асосий тезиси - инсоннинг табиий хусусиятларини ва шу хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда, инсон тақдирининг маълум бир қиёфасини тузатиш мумкинлиги ҳақидаги даъводир. Кейин ресурсларни тақсимлашни назорат қилувчи ижтимоий механизмларнинг самарадорлиги ажралмас ҳуқуқлар кафолатлари ёки имтиёزلарни максимал даражада ошириш нуқтаи назаридан эмас, балки инсоннинг муҳим эҳтиёжларини рўёбга чиқариш ва мукамалликка эришиш учун шарт-шароитларни яратиш нуқтаи назаридан белгиланади.

ХУЛОСА

Шундай қилиб, санаб ўтилган асослаш моделлари потентсал чексиз мунозарада иштирок этади ва уларнинг ҳеч бири фақат битта дистрибутив парадигма фойдасига ишлайдиган далилларни келтирмайди. Ушбу нохуш ҳолат ижтимоий адолатни шартномавий тушунишда ҳисобга олинганга ўхшайди, бу эрда фаразий танлов учун адолатли шартларни танлаш оқилона қабул қилиб бўлмайдиган асослаш назарияларини йўқ қилишга ва дистрибутив парадигмаларнинг идеал мувозанатини аниқлашга имкон беради. Масалан, Ж.Роулс фикрича, ҳалол келишув шартлари фонид асослашнинг утилитар ва натуралистик моделлари уларнинг номувофиқлигини очиб беради, ҳуқуқларга оид сезгилар эса аниқ ва бир маъноли шаклга эга бўлади.

Бироқ, Ж.Ролснинг фаразий шартномаси назарияси томонидан таклиф қилинган хулосаларнинг бир маънолилиги ҳам жиддий савол остида. «Дастлабки позиция»даги иштирокчиларнинг фикрлаш мантиғи ва унинг натижалари турли назарийётчилар томонидан турли йўллар билан тақдим этилади. Шундай

қилиб, Ж.Харсаний рационаллик ва асосли таваккалчилик нисбатининг Ж.Роулсникидан бир оз бошқача талқинига таяниб, хаёлий шартнома иштирокчилари, гарчи улар ноутилитарликдан фойдаланган бўлсалар-да, барибир тақсимлашнинг утилитар тамойилини танлашларини таклиф қилди. танлаш пайтидаги тахминлар ҳисобланади. Ж.П.Стерба уларнинг танлови «юқори, аммо барча мумкин бўлган ижтимоий минимумларнинг энг юқориси эмас» деб айтишни таклиф қилади. Шу билан бирга, Д. Белл ноэгалитар тақсимот усулларини асослаш учун шартномавий методологиядан анча муваффақиятли фойдаланган.

REFERENCES

1. Kadamovich, Y. J., Muzaffarova, I. G., Maxmudovich, Y. B., Vохtiyarova, S. S., & Xabibullayevich, S. S. (2020). Social justice as a condition of socio-spiritual stability in society. *Journal of Critical Reviews*, 7(5), 816-818.
2. Раматов, Ж. С., Баратов, Р. Ў., Султанов, С. Ҳ., Кушаков, Ф. А., Валиев, Л. А., & Хасанов, М. Н. (2022). ҲОЗИРГИ ДАВРДА ИЖТМОИЙ АДОЛАТ ҲАҚИДАГИ ИЛМИЙ-ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ТАЛҚИНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(9), 647-656.
3. Ramatov, J.S., & Khasanov, M.N. (2022). HISTORY OF RAILWAY CONSTRUCTION IN UZBEKISTAN: YESTERDAY AND TODAY. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (6), 925-930.
4. Раматов, Ж. С., Хасанов, М., & Назарова, Н. Ж. (2022). МЕДИАМАДАНИЯТ ВА АХБОРОТДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ. *Academic research in educational sciences*, 3(6), 984-988.
5. Раматов, Ж. С., Хасанов, М., & Валиев, Л. А. АУРОБИНДО ГҲОШ ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ ФАЛСАФИЙ МЕЪРОСИ.
6. Раматов, Ж. С., Хасанов, М., & Валиев, Л. А. (2022). ИНСОН ДУНЁҚАРАШИНИНГНИНГ ДИНИЙ ВА ДУНЁВИЙ ТАЛҚИНИ. *Central Asian Academic Journal of Scientific Research*, 2 (7), 78-82.
7. Ramatov, J., Umarova, R., Baratov, R., Jurabayev, N., & Artikova, B. (2022, June). Constructive and optimal solutions for the formation of a stable ecological situation in the Aral Sea region of Uzbekistan. In *AIP Conference Proceedings* (Vol. 2432, No. 1, p. 030113). AIP Publishing LLC.

8. Rashid Usarovich Baratov, & Nilufar Jo,,Rayevna Nazarova (2022). YOSHLAR HAYOTIY STRATEGIYASINI SHAKLLANTIRISHDA TAʼLIMNING OʻRNI. Academic research in educational sciences, 3 (TSTU Conference 1), 830-833.
9. Бобошев, З. Н., Ҳасанов, М. Н., & Нуруллаев, Э. А. (2022). АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ АСОСЧИСИ СИФАТИДА.
10. Журабоев, Носир Юсупович, & Ҳасанов, Миршод Нўъмонович (2022). ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ СОҲА РИВОЖИ: ИСЛОҲОТ ВА ИСТИҚБОЛ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (6), 1274-1283.
11. Ж. С. Раматов, & М. Ҳасанов (2022). МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР – ЖАМИЯТИМИЗ БАРҚАРОРЛИГИ ВА ЁШ АВЛОД ТАРБИЯСИНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ. Academic research in educational sciences, 3 (6), 973-979.
12. J. S. Ramatov, M. Hasanov МАФКУРАВИЙ АХЛОҚ ТАРБИЯСИНИНГ АНАМИЯТИ // Pedagogik fanlar boyicha akademik tadqiqotlar. 2022 yil. 6-son. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mafkuraviy-ta-didlarni-oldini-olishda-ahlo-iy-tarbiyaning-a-amiyati> (kirish sanasi: 04.10.2022).